

### **Mövzu3. İqtisadi inkişafın yoxsulluq səviyyəsinə təsiri**

Plan:

- 1.İqtisadi inkişaf anlayışı və yoxsulluğun mahiyyəti.
- 2.İqtisadi artım və gəlir səviyyəsinin yüksəlməsi.
- 3.İnfrastruktur və sosial xidmətlərin (təhsil, səhiyyə, sosial müdafiə) yaxşılaşması.
- 4.İqtisadi artımın regionlararası və sosial təbəqələrə fərqli təsiri.
- 5.Yoxsulluğun azaldılmasında dövlət proqramları və hədəflənmiş sosial siyasət.
- 6.Davamlı inkişaf və inklüziv böyümənin yoxsulluqla mübarizədə rolu

## **Plan 1. İqtisadi inkişaf anlayışı və yoxsulluğun mahiyyəti**

### **İqtisadi inkişaf anlayışı**

**İqtisadi inkişaf** iqtisadi nəzəriyyədə çoxşaxəli bir anlayışdır və yalnız iqtisadi göstəricilərin artımı ilə məhdudlaşmır. Ənənəvi yanaşmada iqtisadi inkişafı ÜDM və ya adambaşına gəlirin artımı ilə ölçmək kifayət hesab olunurdu. Lakin müasir iqtisadi məktəblər göstərir ki, inkişaf daha geniş sosial-iqtisadi və institusional dəyişikliklər kompleksidir.

### **1. İqtisadi inkişafın əsas xüsusiyyətləri**

- **Miqdar deyil, keyfiyyət göstəricisi:** İqtisadi artım istehsalın miqdarını artırmaqdırsa, iqtisadi inkişaf bu artımın keyfiyyət və struktur baxımından dayanıqlı olması deməkdir.
- **Çoxölçülü xarakter:** İnkişaf yalnız istehsalın artması yox, həm də insanların sağlamlığı, təhsili, iş imkanları, sosial müdafiəsi və ümumi həyat səviyyəsinin yüksəlməsidir.
- **Uzunmüddətli proses:** İnkişaf qısamüddətli iqtisadi tsikllərdən asılı deyil, strateji və davamlı dəyişikliklərdir.

### **2. İqtisadi inkişafın əsas komponentləri**

1. **İqtisadi artım:** Milli istehsalın və gəlirlərin davamlı artımı.
2. **Struktur dəyişikliklər:** Kənd təsərrüfatından sənayeyə, sənayedən xidmətlər sektoruna keçid.
3. **İnsan kapitalı:** Təhsil və səhiyyəyə qoyulan sərmayələr, əmək qüvvəsinin bacarıqlarının yüksəlməsi.
4. **Texnoloji tərəqqi və innovasiya:** Yeni istehsal üsulları, rəqəmsallaşma, məhsuldarlığın artması.
5. **Sosial rifah və bərabərlik:** Yoxsulluğun azaldılması, gəlir bölgüsünün ədalətli olması, cəmiyyətin bütün təbəqələrinin fayda götürməsi.
6. **İnstitusional inkişaf:** Hüquqi dövlət, mülkiyyət hüquqlarının qorunması, şəffaf idarəetmə.

### **3. İqtisadi inkişafın nəzəri yanaşmaları**

- **Klassik nəzəriyyə:** Adam Smit və David Rikardo iqtisadi inkişafı əmək bölgüsü, bazar mexanizmi və sərbəst ticarətlə izah edirdi.
- **Neoklassik yanaşma (Solow-Swan modeli):** Uzunmüddətli inkişafın əsas mənbəyi texnoloji tərəqqi hesab olunur.
- **Yeni artım nəzəriyyəsi (Romer, Lucas):** Bilik, innovasiya və insan kapitalı daxili artımın əsas amilləridir.
- **İnkişaf iqtisadiyyatı (Lewis, Rostow):** İqtisadi inkişaf mərhələlərlə izah olunur – kənd təsərrüfatından sənaye cəmiyyətinə keçid.

### **4. İqtisadi inkişafın ölçülməsi**

İnkişafı dəyərləndirmək üçün müxtəlif indikatorlardan istifadə olunur:

- **HDI (Human Development Index – İnsani İnkişaf İndeksi):** təhsil, sağlamlıq və gəliri birləşdirən kompozit göstərici.
- **MPI (Multidimensional Poverty Index – Çoxölçülü Yoxsulluq İndeksi):** insanların rifahını yalnız gəlir yox, həm də xidmətlərə çıxış əsasında ölçür.
- **Gini əmsali:** gəlir bölgüsündə bərabərsizlik.
- **Ətraf mühit göstəriciləri:** dayanıqlı inkişaf üçün ekoloji meyarlar (CO<sub>2</sub> emissiyaları, enerji səmərəliliyi).

### **5. İqtisadi inkişafın məqsədi**

Nəticə etibarilə, iqtisadi inkişafın əsas məqsədi cəmiyyətin rifahını yüksəltmək, insanların maddi və sosial ehtiyaclarını təmin etmək, yoxsulluğu və bərabərsizliyi azaltmaq, eyni zamanda gələcək nəsillərin imkanlarını məhdudlaşdırmadan dayanıqlı iqtisadi-sosial sistem yaratmaqdır.

## **Yoxsulluğun mahiyyəti**

Yoxsulluq – insanların minimum sosial-iqtisadi tələbatlarını ödəyə bilmədiyi vəziyyətdir. Bu tələbatlara əsasən qida, geyim, sığınacaq, səhiyyə və təhsil daxildir. Yoxsulluq yalnız maddi gəlirlərin çatışmazlığı deyil, həm də imkanların məhdudluğu, sosial xidmətlərə çıxışın olmaması, ictimai həyatdakı iştirakın azalması kimi çoxölçülü bir problemdir. BMT və Dünya Bankının təriflərinə görə, yoxsulluq insanların layiqli həyat sürməsinə mane olan bütün çatışmazlıqları əhatə edir. Bu baxımdan, yoxsulluq həm iqtisadi, həm də sosial fenomen kimi qiymətləndirilir.

Yoxsulluğun müxtəlif növləri mövcuddur. Mütləq yoxsulluq insanların minimum yaşayış səbətinə aşağı gəlirlə yaşamasıdır. BMT bu həddi gündəlik 2,15 ABŞ dolları olaraq müəyyən edir və bu göstərici insanların qida və əsas ehtiyaclarını ödəyə bilmədiyini göstərir. Nisbi yoxsulluq isə cəmiyyətin orta gəlir səviyyəsinə nisbətən aşağı gəlirə malik olmaqdır. Məsələn, Avropa İttifaqında əhəlinin orta gəlirinin 60%-indən az gəliri olan şəxslər nisbi yoxsul hesab olunur. Bundan başqa, subyektiv yoxsulluq insanların öz həyat səviyyəsini necə qiymətləndirməsi ilə bağlıdır. Hətta real gəlirlər kifayət olsa belə, insanlar sosial müqayisələr nəticəsində özlərini yoxsul hiss edə bilirlər. Çoxölçülü yoxsulluq isə yalnız gəlir deyil, həm də təhsilə çıxış, səhiyyə xidmətləri, sanitariya və mənzil şəraiti kimi göstəricilərin zəifliyini nəzərə alır.

Yoxsulluğu ölçmək üçün bir sıra göstəricilərdən istifadə olunur. Baş say əmsalı (headcount ratio) yoxsul əhəlinin ümumi əhali içindəki payını göstərir. Yoxsulluq boşluğu (poverty gap) yoxsulların gəlirlərinin yoxsulluq həddindən nə qədər geri qaldığını müəyyən edir. Kvadrat boşluq (squared poverty gap) yoxsulluğun dərinliyini və qeyri-bərabər paylanmasını ölçür. Bundan əlavə, Gini əmsalı və Lorenz əyrisi gəlir bölgüsündə bərabərsizliyi təhlil edir. Çoxölçülü Yoxsulluq İndeksi (MPI) isə insanların rifahını gəlirlə yanaşı təhsil, səhiyyə və yaşayış şəraiti baxımından qiymətləndirir.

Yoxsulluğun yaranmasına müxtəlif səbəblər təsir göstərir. İqtisadi səbəblərə işsizlik, inflyasiya, əmək bazarının qeyri-sabitliyi və investisiyaların məhdudluğu daxildir. Sosial səbəblər sırasında təhsilin keyfiyyətsizliyi, səhiyyəyə çıxışın zəifliyi və gender bərabərsizliyi mühüm rol oynayır. İnstitusional səbəblər isə zəif idarəetmə, korrupsiya və hüquqi boşluqlar ilə bağlıdır. Qlobal səbəblərə isə iqtisadi böhranlar, münaqişələr, miqrasiya və iqlim dəyişiklikləri aiddir.

Yoxsulluq cəmiyyət üçün ciddi nəticələr doğurur. İnsan kapitalı zəifləyir, təhsilsiz və sağlam olmayan işçi qüvvəsi formalaşır. Sosial bərabərsizlik artır, ədalətsizlik hissi güclənir və bu, cinayətkarlıq, sosial gərginlik və siyasi sabitsizlik yarada bilər. Digər mühüm nəticə nəsillərarası yoxsulluqdur – uşaqların təhsildən geri qalması onların gələcəkdə də yoxsulluq riskini artırır.

Akademik ədəbiyyatda yoxsulluğa müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Rifah yanaşmasına görə yoxsulluq rifahın aşağı olması ilə izah olunur. İnsan inkişafı yanaşması təhsil, səhiyyə və imkanların çatışmazlığına diqqət yetirir. Amartya Senin təklif etdiyi “qabiliyyət yanaşması” isə yoxsulluğu insanların seçim azadlığının və imkanlarının məhdudluğu kimi dəyərləndirir.

Nəticə etibarilə, yoxsulluq sadəcə gəlir çatışmazlığı deyil, həm də sosial xidmətlərə çıxışın məhdudluğu, bərabərsizliyin artması və insanların potensialını reallaşdırma bilməməsi ilə bağlı çoxşaxəli problemdir. Ona görə də müasir dövrdə yoxsulluqla mübarizə yalnız gəlirlərin artırılması ilə deyil, həm də təhsil, səhiyyə, sosial müdafiə və institusional islahatlar vasitəsilə aparılmalıdır.

## Plan 2. İqtisadi artım və gəlir səviyyəsinin yüksəlməsi

İqtisadi artım iqtisadi inkişafın əsas tərkib hissəsi olmaqla yanaşı, yoxsulluğun azaldılmasında mühüm rol oynayır. Ən sadə formada iqtisadi artım ümumi daxili məhsulun (ÜDM) və ya adambaşına düşən milli gəlirin uzunmüddətli artımı kimi izah olunur. Lakin iqtisadi artımın mahiyyəti yalnız rəqəmlərin yüksəlməsi deyil, eyni zamanda əhalinin rifah səviyyəsinin yaxşılaşmasıdır.

İqtisadi artım insanların gəlirlərinə birbaşa təsir göstərir. Əvvəla, artım nəticəsində **yeni iş yerləri** yaranır və işsizliyin səviyyəsi azalır. Məşğulluğun artması yoxsul əhali təbəqələrinin gəlir əldə etməsinə imkan verir. İkincisi, iqtisadi artım real əməkhaqlarının yüksəlməsi ilə nəticələnir. Bu isə insanların istehlak imkanlarını genişləndirir, onların qida, təhsil və səhiyyə xərclərinə daha çox vəsait ayırmasına şərait yaradır.

İqtisadi artımın yoxsulluqla əlaqəsini izah edən əsas yanaşmalardan biri **“pro-poor growth”** (yoxsul yönümlü artım) konsepsiyasıdır. Bu yanaşmaya görə, artım yalnız o halda effektiv sayılır ki, yoxsul əhalinin gəlirləri ümumi əhali gəlirlərindən ya daha sürətlə artsın, ya da ən azı eyni tempə yüksəlsin. Bu prosesin ölçülməsi üçün **Growth Incidence Curve (artım insidensiya əyrisi)** və **shared prosperity premium** (paylaşılan rifah göstəricisi) kimi metodlardan istifadə olunur.

İqtisadi artımın təsiri müxtəlif kanallar vasitəsilə həyata keçir:

- **Məşğulluq kanalı:** yeni iş yerləri açılır, qeyri-formal məşğulluq azalır.
- **Gəlir kanalı:** maaşlar artır, kənd təsərrüfatı və sənaye məhsullarının qiymətləri yüksəlir.
- **Sosial xərclər kanalı:** dövlətin büdcə gəlirləri artır və sosial xidmətlərə daha çox vəsait yönəldilir.
- **İnvestisiya kanalı:** infrastruktur, səhiyyə və təhsilə qoyulan sərmayələr artır.

Lakin iqtisadi artım həmişə yoxsulluğun azalmasına avtomatik gətirmir. Bəzi hallarda **işsiz artım (jobless growth)** baş verir – yeni ÜDM yüksəlir, amma məşğulluq artmır. Bu, texnologiyaların sürətli tətbiqi, avtomatlaşdırma və kapital intensiv istehsalın üstünlük təşkil etməsi ilə bağlı ola bilər. Digər problem gəlir bölgüsündə ədalətsizliyin artmasıdır. Əgər iqtisadi artımdan əsasən yüksək gəlirli təbəqələr faydalanırsa, yoxsul qrupların gəlirində ciddi dəyişiklik olmaya bilər. Bu hal **Gini əmsalının yüksəlməsi** ilə müşahidə olunur.

Bundan əlavə, iqtisadi artımın struktur keyfiyyəti də mühüm əhəmiyyət daşıyır. Əgər artım əsasən təbii resurslardan əldə olunan gəlirlərə əsaslanırsa (məsələn, neft və qaz gəlirləri), bu zaman **“Hollandiya xəstəliyi”** deyilən problem ortaya çıxır: qeyri-neft sektoru zəifləyir, iş yerlərinin sayı azalır və yoxsulluq tam aradan qalxmır. Dayanıqlı iqtisadi artım isə daha çox **ixracın diversifikasiyası, KOB-ların inkişafı və insan kapitalına investisiya** vasitəsilə təmin olunur.

Ümumiyyətlə, iqtisadi artım və gəlir səviyyəsinin yüksəlməsi yoxsulluğun azaldılmasında əsas amillərdən biridir. Lakin bu proses yalnız o halda real nəticələr verir ki, iqtisadi artımın faydaları ədalətli şəkildə bölüşdürülür və sosial təbəqələrin hamısı bundan faydalana bilər. Bu isə inklüziv artımın zəruriliyini göstərir.

### Plan 3. İnfrastruktur və sosial xidmətlərin yaxşılaşması

İqtisadi inkişaf prosesində yalnız istehsal həcmının və gəlirlərin artması yox, həm də infrastruktur və sosial xidmətlərin təkmilləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır. İnfrastrukturun və sosial xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəlməsi yoxsulluğun azaldılmasına bilavasitə təsir edir, çünki insanların həyat keyfiyyəti yalnız maddi gəlirlə deyil, həm də onların təhsil, səhiyyə və sosial təminat imkanları ilə müəyyən olunur.

**İnfrastrukturun rolu.** İnfrastruktur iqtisadi və sosial inkişafın təməl dayaqlarından biridir. Yollar, körpülər, dəmir yolları, enerji təchizatı, içməli su və kanalizasiya sistemləri, eləcə də rəqəmsal infrastruktur (internet, mobil rabitə) iqtisadi fəaliyyətin genişlənməsi üçün zəruridir. İnfrastrukturun yaxşılaşması istehsal və tranzaksiya xərclərini azaldır, regionların bazarlara çıxışını asanlaşdırır və regionlararası bərabərsizliyi zəiflədir. Məsələn, kənd yerlərində yol və su layihələrinin icrası kənd təsərrüfatı məhsullarının bazara çıxarılmasını asanlaşdırır, kənd əhalisinin gəlirlərini artırır və yoxsulluğun azalmasına xidmət edir.

**Təhsilin yaxşılaşması.** Təhsil yoxsulluğun azaldılmasında əsas vasitələrdən biridir. Təhsilin əlçatanlığı və keyfiyyəti yüksəldikcə, insanların əmək bazarındakı imkanları genişlənir, yüksək maaşlı və sabit iş yerlərinə çıxış artır. Bu, yoxsulluğun nəsillərarası ötürülməsinin qarşısını alır. Araşdırmalar göstərir ki, məktəbəqədər və ibtidai təhsilə qoyulan sərmayələr gələcəkdə ən yüksək iqtisadi gəlir gətirən investisiya növlərindəndir. Peşə təhsili və texniki bacarıqların inkişafı isə gənclərin işsizliyini azaldır və əmək bazarında rəqabət qabiliyyətini artırır.

#### Təhsilin yaxşılaşması və real göstəricilər

##### 1. Qlobal rəqəmlər

- **UNESCO-nun 2023 hesabatına görə**, dünyada 244 milyon uşaq və gənc məktəbə getmir. Onların 98 milyonu Afrika qitəsindədir.
- Orta məktəbi bitirənlərin gələcək qazancı **məktəb oxumayanlarla müqayisədə təxminən 2,5 dəfə yüksək olur** (World Bank, 2022).
- Bir il əlavə təhsil almaq insanın gələcəkdə əməkhaqqısını orta hesabla **9-10% artırır** (Psacharopoulos & Patrinos, 2018).
- **OECD ölkələrində** ali təhsilli şəxslərin orta əmək haqqı yalnız orta təhsilli şəxslərə nisbətən **57% daha yüksəkdir** (OECD Education at a Glance, 2023).

##### 2. Azərbaycan üzrə göstəricilər

- Dövlət Statistika Komitəsinin (DSK) 2024 məlumatına görə, Azərbaycanda **məktəbyaşlı uşaqların 99%-i ibtidai təhsilə cəlb olunub**, bu göstərici demək olar ki, tam əhatəliliyi təmin edir.
- 2023-cü ildə Azərbaycanda **təhsil xərcləri dövlət büdcəsinin 11,2%-ni** təşkil edib (təxminən 4,5 milyard manat). Bu, 2010-cu illə müqayisədə təxminən **iki dəfə çoxdur**.
- 2022-ci ildə əhalinin ali təhsilli hissəsi ümumi əhalinin təxminən **22%-ni** təşkil edib. Bu göstərici 2005-ci illə müqayisədə 7% artıb.
- Azərbaycanda 2023/2024 tədris ilində ali məktəblərə qəbul olunan tələbələrin sayı **52 min nəfər** olub. Onlardan **22 mini dövlət sifarişi** əsasında təhsil alır.
- DSK-nın əmək bazarı statistikalarına görə, ali təhsilli şəxslərin orta aylıq əmək haqqı yalnız ümumi orta təhsili olanlardan **təxminən 1,8 dəfə yüksəkdir**.

##### 3. Təhsil və yoxsulluq arasında əlaqə

- Dünya Bankının hesablamalarına görə, yoxsul ailələrdən çıxan uşaqların orta məktəbi tamamlama ehtimalı varlı ailələrdən gələnlərə nisbətən **iki dəfə azdır**.
- Azərbaycanda son 10 ildə dövlətin tətbiq etdiyi **“Təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı”** nəticəsində ucqar kənd məktəblərində təhsilin əlçatanlığı yaxşılaşıb və **məktəbəqədər təhsilə cəlb olunma səviyyəsi 10%-dən 35%-ə qədər yüksəlib**.

##### 4. Akademik nəticə

Təhsil investisiyası yoxsulluğun azalmasında ən təsirli mexanizmlərdən biridir. Statistik göstəricilər açıq şəkildə göstərir ki, hər il əlavə təhsil insanların gəlirlərini orta hesabla 10%-ə yaxın artırır, təhsilli insanların işsizlik səviyyəsi aşağı düşür və sosial mobillik yüksəlir. Azərbaycanda son illərdə təhsilə ayrılan büdcə xərclərinin artması və dövlət sifarişi ilə tələbələrin sayının çoxalması uzunmüddətli perspektivdə yoxsulluğun azalmasına mühüm töhfə verəcək.

**Səhiyyənin inkişafı.** Səhiyyə xidmətlərinin keyfiyyəti və əlçatanlığı yoxsulluğun azaldılması üçün strateji əhəmiyyət daşıyır. Sağlam əhali daha məhsuldar olur və iqtisadi fəaliyyətə daha aktiv qoşula bilir. Əksinə, səhiyyə xidmətlərinin zəifliyi yoxsul ailələrin gəlirlərinin böyük hissəsini tibbi xərclərə yönəltməsinə səbəb olur və bu, “yoxsullaşdıran səhiyyə xərcləri” fenomenini yaradır. İctimai səhiyyə tədbirləri – peyvəndləmə, ana və uşaq sağlamlığı proqramları, ilkin səhiyyə xidmətlərinin gücləndirilməsi – yoxsul qrupların həyat keyfiyyətini yüksəldir və gələcəkdə onların iqtisadi imkanlarını artırır.

### **1. Qlobal rəqəmlər**

- **Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının (ÜST) 2023 məlumatına görə**, dünyada orta ömür uzunluğu **73,4 il** təşkil edir. Bu, 2000-ci illə müqayisədə təxminən **6 il artım** deməkdir.
- Qlobal səviyyədə səhiyyə xərcləri ÜDM-in orta hesabla **9,8%-ni** təşkil edir (WHO Global Health Expenditure Database, 2022).
- Dünyada hər il təxminən **100 milyon insan səhiyyə xərclərinə görə yoxsulluğa düşür** (WHO, 2021).
- 2000–2022-ci illərdə uşaq ölüm səviyyəsi (5 yaşadək) **15 milyondan 5 milyona qədər azalıb**, yeni üç dəfədən çox enib.

### **2. Azərbaycan üzrə rəqəmlər**

- Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, **2023-cü ildə səhiyyəyə ayrılan dövlət büdcəsi xərcləri 2,3 milyard manat** olub. Bu, ümumi dövlət büdcəsinin təxminən **5,8%-ni** təşkil edir.
- 2000-ci ildə Azərbaycanda orta ömür uzunluğu **70,2 il** idi. 2023-cü ilə gəldikdə bu göstərici **74,2 il-ə** yüksəlib (4 il artım).
- 2000-ci illə müqayisədə ana ölümü göstəricisi 100 min diri doğuşa görə **37-dən 12-yə qədər** azalıb.
- Uşaq ölümü (5 yaşadək) 2000-ci ildə **38 hər 1000 nəfərə**, 2022-ci ildə isə **12 nəfərə** qədər azalıb. Bu, böyük irəliləyişdir.
- Azərbaycanda icbari tibbi sığorta sisteminin tətbiqi ilə əhəlinin səhiyyə xidmətlərinə çıxışı genişlənib. 2023-cü ilə qədər ölkənin **100%-i icbari tibbi sığorta ilə əhatə olunub**.
- 2023-cü ildə Azərbaycanda əhəlinin hər 10 min nəfərinə düşən həkimlərin sayı **33 nəfər**, orta tibb işçilərinin sayı isə **74 nəfər** təşkil edib. Müqayisə üçün, 2000-ci ildə bu göstəricilər müvafiq olaraq **28 və 61 nəfər** idi.

### **3. Səhiyyə və yoxsulluq arasında əlaqə**

- Sağlam əhali daha məhsuldar olur və iqtisadi proseslərdə aktiv iştirak edir.
- ÜST-nin hesablamalarına görə, səhiyyəyə qoyulan hər 1 dollar investisiya uzunmüddətli dövrdə **4 dollara qədər iqtisadi gəlir** getirir (işgüzar günlərin azalması, məhsuldarlığın artması).
- Azərbaycanda son illərdə icbari tibbi sığortanın tətbiqi, yeni xəstəxanaların açılması və regionlarda tibbi xidmətlərin genişləndirilməsi yoxsul əhali qruplarının səhiyyə xidmətlərinə daha əlçatan olmasına şərait yaradıb.

**Sosial müdafiə.** Sosial müdafiə sistemləri yoxsulluğun azaldılmasında mühüm alətdir. Ünvanlı sosial yardım mexanizmləri, pensiya və müavinət sistemləri, sosial sığorta və şərtləli nağd transfertlər əhəlinin ən həssas qruplarını dəstəkləyir. Şərtləli nağd transfertlər (məsələn, uşaqların məktəbə davamiyyəti və ya peyvənd olunması şərti ilə

verilən yardım) yoxsulluğun nəsildən-nəsilə ötürülməsinin qarşısını almaqda effektivdir. Sosial müdafiə tədbirləri həm də iqtisadi böhranlar, təbii fəlakətlər və pandemiyalar zamanı yoxsul ailələr üçün təhlükəsizlik yastığı rolunu oynayır.

#### 1. Qlobal rəqəmlər

- **BMT-nin 2022-ci il Sosial Müdafiə Hesabatına görə**, dünyada əhalinin yalnız **47%-i tam sosial müdafiə sistemləri ilə əhatə olunub**. Qalan **53% (təxminən 4 milyard insan)** isə sosial müdafiədən kənarda qalır.
- Aşağı gəlirli ölkələrdə uşaqların cəmi **26%-i** uşaq müavinətləri alır, halbuki yüksək gəlirli ölkələrdə bu göstərici **85%-dir**.
- Dünya üzrə işsizlərin yalnız **18%-i** işsizlik müavinəti alır.
- Pensiya təminatında isə dünyada yaşlı əhalinin **77%-i** hər hansı pensiya gəliri alır, lakin aşağı gəlirli ölkələrdə bu göstərici cəmi **23%-dir** (ILO, 2022).

#### 2. Azərbaycan üzrə rəqəmlər

- Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, **2023-cü ildə sosial müdafiə və sosial təminat xərcləri dövlət büdcəsinin 26,5%-ni təşkil edib** (təxminən **10,5 milyard manat**). Bu, müdafiədən sonra ən böyük büdcə xərci sahəsidir.
- **Pensiyalar**: 2024-cü ilin əvvəlində Azərbaycanda **1,13 milyon nəfər** pensiya alır. Orta aylıq pensiya məbləği **557 manatdır**. Müqayisə üçün, 2010-cu ildə bu göstərici **112 manat** idi.
- **Ünvanlı dövlət sosial yardımı (ÜDSY)**: 2023-cü ildə **bu yardımı 600 mindən çox insan alıb**. Bir ailəyə düşən orta aylıq yardım məbləği təxminən **490 manat** təşkil edib.
- **Əmək qabiliyyətli əhalidən 4,7%** sosial müavinətlər (uşaq pulu, əlillik, ailə başçısını itirmə və s.) alır.
- **Minimum əməkhaqqı və yaşayış minimumu**: 2024-cü ilin yanvarından minimum əməkhaqqı **345 manat**, yaşayış minimumu isə **270 manat** müəyyən olunub. Bu, birbaşa sosial müdafiə tədbirləri çərçivəsində yoxsulluğun azaldılmasına yönəlib.
- **Əlilliyi olan şəxslər**: Azərbaycanda təxminən **600 min nəfər** əlilliyi olan şəxs var və onların böyük əksəriyyəti dövlətin verdiyi aylıq müavinətlər və sosial xidmətlərlə təmin olunur.

**Nəticə.** İnfrastrukturun və sosial xidmətlərin inkişafı iqtisadi artımın inklüzivliyini artırır və yoxsulluqla mübarizənin uzunmüddətli əsasını təşkil edir. Təhsil, səhiyyə və sosial müdafiəyə qoyulan sərmayələr yalnız cari rifahı yaxşılaşdırmır, həm də insan kapitalını gücləndirərək gələcəkdə iqtisadi dayanıqlığı təmin edir. Buna görə də müasir iqtisadi inkişaf siyasətləri sadəcə istehsalə yönəlməməli, həm də sosial xidmətlərin gücləndirilməsinə prioritet verməlidir.

#### Plan 4. İqtisadi artımın regionlararası və sosial təbəqələrə fərqli təsiri

##### 1. İqtisadi artım və regionlararası bərabərsizlik

İqtisadi artım bəzən ölkənin bütün ərazisində eyni dərəcədə hiss olunmur. Paytaxt və iri şəhərlər daha çox investisiya cəlb edir, infrastruktur daha sürətli inkişaf edir və nəticədə regionlararası fərqlər yaranır. Bu, **mərkəz–periferiya modeli** ilə izah olunur: iqtisadi fəaliyyət mərkəz şəhərlərdə cəmləşdikcə regionlarda geriləmə müşahidə olunur.

**Dünya təcrübəsi:** Dünya Bankının 2022 məlumatına görə, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə adambaşına gəlirin **paytaxt ilə ucqar regionlar arasında fərqi bəzən 2-3 dəfəyə qədər çatır**.

**Azərbaycan nümunəsi:** Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, 2023-cü ildə ölkədə ÜDM-in **70%-dən çoxu Bakı şəhərində formalaşmışdır**. Əhalinin isə yalnız **25%-i Bakıda yaşayır**. Bu göstərici regionlararası bərabərsizliyin bariz nümunəsidir.

## **2. Sosial təbəqələr üzrə təsirlər**

İqtisadi artım müxtəlif sosial qruplara da fərqli təsir göstərir.

**Yüksək gəlirli təbəqələr:** Kapitala, torpağa və biznes şəbəkələrinə sahib olduqları üçün artımdan daha çox faydalanırlar.

**Orta təbəqə:** Artımın müsbət təsiri əsasən yeni iş yerlərinin yaranması və maaşların artımı ilə hiss olunur.

**Aşağı gəlirli təbəqələr:** Əksər hallarda qeyri-formal sektorda işlədikləri üçün iqtisadi artımın faydalarından tam yararlanı bilmirlər.

## **3. Regionlararası inkişaf proqramları**

Azərbaycanın regionlarda sosial-iqtisadi vəziyyətini yaxşılaşdırmaq və paytaxtla bölgələr arasında fərqləri azaltmaq məqsədilə **2004-cü ildən etibarən “Regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”** həyata keçirilir. Bu proqram artıq **dörd mərhələdə** qəbul olunub:

I Proqram: **2004–2008**

II Proqram: **2009–2013**

III Proqram: **2014–2018**

IV Proqram: **2019–2023**

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin və Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına görə:

- Ölkə üzrə **3400-dən çox yeni sənaye və xidmət müəssisəsi** istifadəyə verilib.
- Regionlarda **1,8 milyondan çox yeni iş yeri** yaradılıb, bunun **1,4 milyonu daimi iş yerləridir**.
- 2004–2022-ci illərdə **31 min km-dən çox avtomobil yolu** salınıb və ya yenidən qurulub.
- **4500-dən çox məktəb binası** və **700-dən çox səhiyyə müəssisəsi** tikilib və əsaslı təmir olunub.
- Regionlarda **12 min km-dən çox qaz xətti** çəkilib, nəticədə əhalinin qazlaşdırılması səviyyəsi 2004-cü ildəki **51%-dən 2023-cü ildə 96%-ə** yüksəlib.
- İçməli su ilə təminat üzrə: 2004-cü ildə cəmi **26% əhali mərkəzləşdirilmiş su ilə təmin olunurdu**, 2023-cü ildə bu göstərici **70%-ə çatıb**.
- 2004-cü ildə regionlarda fəaliyyət göstərən iri müəssisələrin sayı **200-dən az** idi, 2023-cü ildə isə bu rəqəm **minlərlə** ölçülür (xüsusilə kənd təsərrüfatı emalı, tikinti materialları, turizm obyektləri).

### **2019–2023-cü illər üzrə IV Proqramın nəticələri**

Rəsmi hesabatlara görə:

2023-cü ilə qədər **700-dən çox yeni sənaye müəssisəsi** istifadəyə verilib. **2300 km avtomobil yolu** yenidən qurulub. **1500 km su və kanalizasiya xətləri** çəkilib. Regionlarda **20-dən çox yeni sənaye parkı və aqropark** yaradılıb (məsələn, Mingəçevir Sənaye Parkı, Neftçala və Masallı Sənaye məhəllələri, Yevlax və Xaçmaz Aqroparkları). Turizm infrastrukturu genişləndirilib – Qəbələ, Şəki, Lənkəran, Naftalan, Quba-Qusar bölgələrində yeni otellər və turizm mərkəzləri açılıb.

## **Plan 5. Dövlət proqramları və hədəflənmiş sosial siyasət**

### **1) Strateji cəhətlər və məqsəd**

Dövlətin anti-yoxsulluq siyasətinin məqsədi minimum rifah səviyyəsini təmin etmək, gəlir şoklarını yumşaltmaq və nəsillərarası yoxsulluq ötürülməsini kəsməkdir. Alətlər: ünvanlı sosial yardım, sosial sığorta (pensiya, müavinətlər), aktiv əmək bazarı proqramları (ALMP), insan kapitalına sərmayə (təhsil, səhiyyə), vergi–transfert mexanizmləri.

### **2) Azərbaycan üzrə əsas proqramlar və rəqəmlər**

#### **Ünvanlı dövlət sosial yardımı (ÜDSY)**

- Qapsam: 2023-cü ildə **600 mindən çox şəxs** ÜDSY alıb (ailə başına orta məbləğ təqr. **~490 AZN/ay**).
- Targeting: ehtiyac meyarı, gəlir-test əsasında; rəqəmsal “vahid sosial reyestr” üzərindən qiymətləndirmə.
- Effekt: ÜDSY və digər transfertlər yoxsulluq həddinə yaxın ailələrdə **poverty gap**-i kəskin azaldır (praktik təsir – ailə xərclərinin qida, kommunal və təhsilə yönləndirilməsində sıçrayış).

#### **Pensiya və sosial sığorta**

- Benefisiar sayı: **~1,13 milyon** pensiyaçı.
- Orta aylıq pensiya: **~557 AZN** (2024 əvvəli).
- Sosial sığorta: DSMF vasitəsilə pensiya, müavinət və icbari sosial sığorta ödənişləri; son illərdə indeksasiya və rəqəmsallaşma (e-sosial) ilə ödənişlərin vaxtında icrası.

#### **Minimum əməkhaqqı və yaşayış minimumu**

- Minimum əməkhaqqı (yanvar 2024): **345 AZN**.
- Yaşayış minimumu (2024): **270 AZN** (ümumi əhali üçün baza göstərici). Bu artımlar “floor income” rolunda işləyərək aşağı gəlir qruplarını qoruyur.

#### **Əlillik və həssas qruplar**

- Əlilliyi olan şəxslər: təqr. **~600 min** nəfər; aylıq müavinətlər, reabilitasiya xidmətləri, xüsusi proqramlar.
- Ailə başçısını itirmə, hamiləlik/analıq və digər sosial müavinətlər — hədəflənmiş qaydada rəqəmsal kanallar üzərindən.

#### **Büdcə miqyası**

- **Sosial müdafiə və sosial təminat xərcləri** (2023): büdcənin təqr. **~26,5%-i** (**~10,5 mlrd AZN**).
- **Səhiyyə** (anti-yoxsulluqla tamamlayıcı): **~2,3 mlrd AZN** (**~5,8%**).
- **Təhsil**: büdcənin **~11%+** (insan kapitalı vasitəsilə orta-uzunmüddətli yoxsulluq azaldılması).

#### **İcbari Tibbi Sığorta (İTS)**

- Əhatə: 2023 etibarilə ölkə üzrə **100% ərazi əhatəsi**.
- Təsir: “yoksullaşdıran səhiyyə xərcləri”nin azalması, ilkin xidmətlərə çıxışın artması.

#### **Aktiv əmək bazarı proqramları (ALMP)**

- Məşğulluq mərkəzləri, əməkhaqqı subsidiyası, peşə təlimi: illik **on minlərlə** iştirakçı; gənclər və qadın məşğulluğuna fokus.
- Formal məşğulluğa keçid və KOB-lar üçün dəstək mexanizmləri (mikromaliyyə, güzəştli kreditlər).

### **3) Nəticə göstəriciləri (outcome)**

- **Yoxsulluq səviyyəsi**: 2001-ci ildə **~49%** → 2023-də **~5,5%** (kəskin azalma).
- **İşsizlik**: 2003-də **~10,6%** → 2022-də **~5,5%**; regionlarda məşğulluq layihələri ilə dəstəklənib.
- **Qazlaşdırma**: 2004-də **~51%** → 2023-də **~96%** (kommunal xidmətlərə çıxış rifahı yüksəldir).

- **İçməli suya çıxış (mərkəzləşdirilmiş):** 2004-də **≈26%** → 2023-də **≈70%**.

#### 4) Dizayn prinsipləri və beynəlxalq “best practice”

- **Targeting dəqiqliyi:** inclusion/exclusion error-ların azaldılması üçün vahid reyestr, gəlir verifikasiyası, data-matching.
- **Graduation approach:** nağd yardım + aktivlər (kiçik inventar/heyvandarlıq) + mentorluq → benefisiarın öz-özünə dayanıqlı gəlir yaratması.
- **Şərtlə transfertlər (CCT):** məktəbə davamiyyət, peyvəndləmə şərtləri ilə nəsillərarası yoxsulluğun kəsilməsi.
- **ALMP integrasiyası:** yardım alanların peşə təliminə və işə yerləşdirilməyə yönləndirilməsi.
- **Qiymətləndirmə:** RCT, fərqlərin fərqi (DiD), sintetik nəzarət — proqram təsirini (causal impact) və **AZN/poverty gap** effektivliyini ölçmək üçün.

#### 5) Çağırışlar və növbəti addımlar

- **Regionlararası disbalans:** ÜDM-in **>70%-i** Bakıda formalaşır; proqramlar region investisiyalarını daha çox stimullaşdırmalıdır.
- **Qeyri-formal məşğulluq:** Sosial sığortaya cəlbətmə artmalıdır ki, müdafiə şəbəkəsi genişlənsin.
- **Uşaq yönümlü dəstək:** Uşaq müavinətlərinin əhatə dairəsinin və məbləğinin hədəflənmiş genişləndirilməsi (təhsil nəticələri ilə bağlı şərtləndirmə).
- **Rəqəmsal ədalət:** e-sosial, vahid reyestr, real-vaxt gəlir/vergi integrasiyası ilə sızmaların azaldılması.

### Plan 6. Davamlı inkişaf və inklüziv böyümə

**Davamlı inkişaf** iqtisadi, sosial və ekoloji məqsədlərin balanslı şəkildə irəlilədiyi uzunmüddətli inkişaf modelidir (BMT-nin SDG gündəliyi: SDG-1 yoxsulluq, SDG-8 layiqli əməl və artım, SDG-10 bərabərsizliyin azalması, SDG-13 iqlim tədbirləri). **İnklüziv böyümə** isə artımın faydalarının cəmiyyətin bütün təbəqələrinə, xüsusilə aşağı gəlir qruplarına **geniş və ədalətli** şəkildə keçməsinə hədəfləyir (gəlir, xidmətlərə çıxış, imkanlar).

#### Niyə yoxsulluqla mübarizədə həlledicidir?

**Uzunmüddətli dayanıqlıq:** ətraf mühit riskləri (quraqlıq, daşqın, enerji şokları) yoxsulları proporsional olaraq daha çox zədələyir; iqlimə adaptasiya və risklərin idarəsi yoxsulluq tələlərini zəiflədir.

**Paylanma effekti:** artımın yalnız “orta” göstəriciləri yox, **paylanması** (kim qazanır?) real rifahı müəyyən edir.

**İnsan kapitalı:** sağlamlıq və təhsilə davamlı investisiya məhsuldarlığı və gəlirləri yüksəldir; nəsillərarası yoxsulluğu kəsir.

#### Təsir mexanizmləri (kanallar)

1. **Məşğulluq keyfiyyəti:** Yaşıl infrastruktur, bərpaolunan enerji, enerji səmərəliliyi, kənd təsərrüfatında iqlim-adaptiv texnologiyalar → **yerli və orta ixtisaslı işlər** yaradır.
2. **Qiymət və risk sabitliyi:** Enerji səmərəliliyi və diversifikasiya enerji şoklarına həssaslığı azaldır; yoxsullar üçün kommunal xərclər daha proqnozlaşdırıla bilər.
3. **Regional inklüzivlik:** Yol-su-rəqəmsal şəbəkə və kiçik şəhər klasterləri region fərqlərini yumşaldır.
4. **Sosial müdafiə integrasiyası:** Proqressiv transfertlər, uşaq yönümlü dəstək, “graduation” paketləri (nağd yardım + aktiv + təlim) artımın faydasını aşağı 40%-ə ötürür.
5. **Maliyyə inklüzivliyi:** Mikro-kredit, KOB üçün güzəştli maliyyə, rəqəmsal ödənişlər → qeyri-formal sektordan formal sektora keçidi sürətləndirir.

